

Devlet Egemenliği Kavramı ve İnsan Haklarının Korunması

M. Emin ZARARSIZ*

Giriş

Devlete gemenliği ve iç yargılama yetkisi ilkeleri, uluslararası hukuk tarafından kabul edilmiş hukuki, siyasi, felsefi vb. boyutları olan kavramlardır. Gerek Birleşmiş Milletler (bundan böyle BM) gerekse ondan önce faaliyette bulunmuş olan Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) kuruluş antlaşmalarında da bu iki prensibe yer verilmiştir. BM Şartı'nda da ifade edildiği gibi, BM, bütün üyelerinin eşit egemenliği ilkesi üzerine inşa edilmiştir.

Devlet egemenliği, 16'ncı yüzyılda Batı siyaset düşüncesinin bir ürünü olup, modern devlet anlayışı ile de gelişmiş, hatta evrim geçirmiştir. Bilindiği gibi, egemenlik ikili bir görünüme sahiptir: iç egemenlik ve dış egemenlik. Egemenliğin iç yüzü, dış yüzüne göre daha mutlak ve sınırsızdır. Herhangi bir devlet, özellikle sorun "bir devletin esas olarak iç yargılama alanına" girdiğinde, diğer devletlerin iç ilişkilerine müdahale etmeye yetkilendirilmiştir.

Uluslararası hukukun gelişmesi göstermektedir ki, kesin ve sınırsız egemenliğin uluslararası ilişkilerde yeri giderek ortadan kalkmaktadır. Egemenlik, özellikle insan hakları ala-

nında, uluslararası insan hakları hukuku ve örgütleri tarafından sınırlandırılmaktadır. Uluslararası antlaşmalara taraf olan devletler, kendi sınırları içerisinde ve hatta uluslararası çerçevede insan haklarını korumak ve geliştirmek yükümlülüğü altındadırlar. BM Şart'ına göre, bütün üye devletler, insan haklarına ve temel hürriyetlere, ırk, cinsiyet, dil veya din gibi herhangi bir ayırım yapmaksızın herkes için, evrensel saygıyı geliştirmek ve yerine getirmek için BM ile birlikte ve ayrı ayrı işbirliği içinde olmaya kendi kendilerine söz verme yükümlülüğü altındadırlar. Bu anlamda, insan haklarını korumada bir araç olarak uluslararası hukukun önemi ortaya çıkmaktadır.

Bilindiği gibi, uluslararası hukuk, hem uluslararası antlaşmalardan hem de uluslararası gelenek (teamül) hukukundan oluşmaktadır. Yadsınamaz bir gerçektir ki, uluslararası antlaşmalar, antlaşmaya taraf olan devletleri bağlar. Yine bir gerçektir ki, özellikle insan hakları sahasında uluslararası gelenek hukuku giderek genişlemekte, yaygınlaşmaktadır. İnsan hakları sözleşmelerinin çoğu hükümleri, uluslararası gelenek hukukunun bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Uluslararası gelenek hukukunun en önemli sonuçlarından biri, bir gelenek hukuku normunun bütün devletleri bağlaması ve devletlerin iç yargılama yetkisinin ve egemenliğinin kapsamı dışında olma-

* Dr, DPT Planlama Uzmanı

sıdır. Bu kurallar jus cogens yükümlülükler yüklerler ve erga omnes karakterdedirler. Devletler, uluslararası geleneksel insan hakları hukukuna karşı kesin ve sınırsız egemenlik hakkı ile münhasır iç yargılama yetkisi pelelerinin arkasına sığınamazlar.

Bu makale, egemenlik ve iç yargılama yetkisi kuramının, "uluslararası insan hakları hukuku" ışığında kısa bir analizini sağlamakla uğraşacaktır. Bir sonuca ulaşabilmek veya devlet egemenliği ve iç yargılama yetkisi ilkelinin insan haklarını koruma bakımından bir araç olarak uluslararası hukukun yararını yok edip edemeyeceği sorunu çözebilmek için, egemenlik ve iç yargılama yetkisi kavramları, uluslararası hukuk kuralları ışığında analiz edilecektir. Bu yapılırken, ulusal ve uluslararası sahada insan haklarını korumak ve geliştirmek için, mesela BM ve diğer uluslararası organizasyonların uygulamaları gibi, uluslararası çabaları düşünmeye de ihtiyaç vardır.

I. Egemenlik Kavramının Çerçevesi

1. Egemenliğin Görünümleri

BM Şartına göre, BM, tüm üyelerinin eşit egemenliği prensibi üzerine inşa edilmiştir. Diğer bir deyişle, bütün devletler eşit olarak egemendirler.

BM Genel Kurulunda Ekim 1970' de kabul edilen Devletler Arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliği Çerçevesinde Uluslararası Hukuk Prensipleri Deklârasyonuna göre;

"[h]erhangi bir devlet veya devletler grubu, doğrudan ve dolaylı, her ne olursa olsun herhangi bir sebeple, herhangi bir devletin iç veya dış ilişkilerine karışma hakkına sahip değildir. Devletin kişiliğine veya siyasi, ekonomik ve kültürel unsurlarına karşı askeri müdahale veya diğer şekillerdeki müdahale veya tehdit/korku teşebbüsü, nihayetinde uluslararası hukukun ihlâlidir. Bütün devletler, kendi siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel sis-

temlerini, herhangi bir şekilde diğer bir devlet tarafından müdahale olmaksızın seçme hakkına sahiptirler."

'Egemenlik' kavramı, uluslararası hukukun sürekli vurguladığı bir kavramdır. Ancak, egemenliğin anlamı nedir sorusuna tatmin edici bir cevap bulabilmek mümkün değildir. Koskenniemi' nin de işaret ettiği gibi,¹ egemenliğin yalın, tek bir anlamı ve tabii bir kapsamı yoktur. Egemenlik bir kavram ve düşünce olarak kesin olmayan, sorunsal, göreceli ve dinamik bir kavramdır. Bu sebeple, oldukça çok anlama sahiptir. Denilebilir ki, egemenlik, siyasi, tarihi, uluslararası ilişkiler veya hukuki gibi farklı perspektiflerden farklı anlamlarda tanımlanabilir ve açıklanabilir.

Genel olarak kabul edilmektedir ki, egemenlik kavramı, temel olarak ikili bir görünüme sahiptir: içsel görünüm ve dışsal görünüm. Egemenliğin iç görünümü bu çalışmanın kapsamı bakımından konu ile yakından ilgili değildir. Bu sebeple, bu çalışmada, egemenliğin iç görünümü ile ilgili izleyen paragraftan daha fazla uğraşılmayacaktır.²

Maritain'in de ifade ettiği gibi, egemen bir devlet, üstteki hava sahası ve sınırlarını çevreleyen su sahası dahil, vatandaşları ve topluluklar dahil kendi sınırları üzerinde en üstün güce sahiptir.³ Bu ifade, egemenliğin bir devlet ile vatandaşları ve vatandaşlar arasındaki ilişkileri düzenlemede en üstün, en son, sınırsız ve kesin otorite olduğunu yansıtmaktadır. Bu anlamda, egemenliğin meşruluk kaynağı çok önemlidir. Egemenliğin meşruluk kaynağının nerede veya ne olduğu sorusunun cevabı, zamandan zamana ve düşünürden düşünürde değişmektedir.⁴ Modern zamanlarda ve hukuki anlamda egemenlik ise kayıtsız şartsız ulus veya halka aittir. Ulus veya halk egemenliğini doğrudan veya yetkili organları eliyle kullanır.⁵

İnsan haklarını korumada uluslararası hukukun yararı ile egemenlik arasındaki ilişki, e-

gemenliğin dış yüzü ile yakından ilgilidir. Egemenliğin dış görünümü, egemenin herhangi bir haricî emirden, otoriteden bağışık olduğunu; yani, herhangi bir harici otoritenin kontrolünden bağımsız olmayı ifade eder.⁶ Egemenliğin bu tanımı, egemenliğin dış görünümü açısından sınırsız ve kesin olduğunu yanıtılmaktadır.

Egemenliğin dış yüzü milliyetçi düşünceye dayanmaktadır; yani, her millet geleceğine karar vermede en üstün güce sahiptir. Egemenliğin bu görünümü, uluslararası ilişkilerde egemen devletin diğerleri ile ilişkilerde eşit haklara sahip olduğunu da ifade etmektedir. Brownlie'nin de belirttiği gibi, "[d]evletlerin bağımsızlığı ve eşitliğinin bir sonucu olarak, diğer devletlerin iç ve dış işlerine müdahaleden kaçınmak devletlerin görevlerinin bir parçasıdır".⁷

2. Egemenlik ve Uluslararası (İnsan Hakları) Hukuk

Bu anlamda, devlet egemenliği ve uluslararası hukukun hangi ölçüde birbirine uygun olduğu önemli sorusu cevaplanmaya muhtaçtır. Egemenlik, devletlere, diğer otoritelere konu olmayan en üstün gücü verirken; buna karşılık, uluslararası hukuk, devletlere görevler yüklemekte ve egemenlik haklarını sınırlamaktadır.

İlk olarak belirtilmelidir ki, uluslararası hukuk devletler arasındaki sayısız formdaki ilişkileri kapsamakta ve çok sayıda uluslararası kuruluşun işleyişini düzenlemektedir.⁸ Çok iyi bilindiği gibi, uluslararası hukuk teknik anlamda bir yasama kuruluşuna sahip değildir ve esas olarak uluslararası antlaşmalar ve gelenek kuralları tarafından formüle edilmektedir.⁹ Dahası, genel olarak, sadece bağımsız ve egemen devletler uluslararası hukukun konusu olabilirler. Teoride uluslararası dünya sisteminin bütün üyeleri eşittir ve hiç biri diğerleri üzerinde otorite sahibi değildir. Ayrıca, uluslar-

arası hukuk, bir yandan devletlerin iç ilişkilerine müdahale edemezken; diğer taraftan, devletlere yükümlülükler de yüklemektedir.

Öyle görünüyor ki, uluslararası hukukun prensipleri bakımından sınırsız ve kesin devlet egemenliğine yer yoktur. Yukarıda da belirtildiği gibi, uluslararası hukukun temeli, devletler arasında veya devletler ile uluslararası organizasyonlar arasında akdedilen ve imzacı devletleri bağlayıcı kurallar yaratan uluslararası antlaşmalardan oluşmaktadır. Ayrıca, uluslararası gelenek hukuku gereği, bütün devletler pacta sunt servanda ilkesine rıza göstermek yükümlülüğü altındadırlar.

Bölgesel ve evrensel uluslararası insan hakları sözleşmeleri, uluslararası hukukun önemli, can alıcı parçasını oluşturmaktadırlar. Yaygın bir şekilde kabul edildiği gibi, insan hakları evrenseldir ve ırk, renk, cinsiyet veya din gibi herhangi bir türde ayırım yapılmaksızın bütün insanoğluna aittir. Ayrıca, bütün devletler, "insan haklarına" ve "temel hürriyetlere" "hiç bir ayırım yapmaksızın" saygı göstermek zorundadırlar. Diğer taraftan, insan haklarını bütün dünyada korumak ve geliştirmek için bir dizi uluslararası organizasyonlar kurulmuş ve sayısız insan hakları sözleşmeleri bu organizasyonların himayesinde hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. Her bir organizasyon ve sözleşme, insan hakları ihlallerine karşı kendi koruma mekanizmalarını/sistemlerini de oluşturmuşlardır. Bir gerçektir ki, insan hakları ideali ve uluslararası insan hakları sözleşmeleri, devletler için sınırlı ve kesin olmayan bir egemenlik hakkını desteklemektedir/kuvvetlendirmektedir. Herhangi bir devlet, insan haklarına karşı kesin ve sınırsız bir egemenlik hakkına sığınamaz. Dahası, bütün devletler, uluslararası insan hakları enstrümanlarından doğan insan haklarını kendi sınırları içerisinde, hatta uluslararası çerçevede korumak ve geliştirmek yükümlülüğü altındadırlar.

II. İç Yargılama Yetkisinin Çerçevesi

1. İç Yargılama Yetkisinin Tanımı

İlk olarak not edilmelidir ki, 'egemenlik', 'iç yargılama yetkisi', 'bağımsızlık' ve 'karışmama' gibi kavramlar birbirleriyle yakından ilgilidirler. Henkin' in de belirttiği gibi,¹⁰ "[y]argılama yetkisi ve onun muadili 'karışmama' ilkeleri, başından beri uluslararası insan hakları faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiş ve kavram kargaşasına yol açmıştır." Ayrıca, "iç yargılama yetkisinin dış ya da yabancı menfaatler açısından uygun olmayan konu anlamına geldiğini" de Henkin eklemektedir.

Brierly'nin 1925'de ifade ettiği gibi, iç yargılama yetkisi ilkesi, "bugünün oldukça hırpalanmış egemenlik, devletlerin eşitliği ve benzeri kavramları gibi, uluslararası hukukun düzenli tekamülüne engel olma imkanı taşıyan bir slogan haline gelmiştir."¹¹

Yargılama yetkisinin kapsamı ve içeriği sorusu, 1923 de Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 15(8) inci maddesine göre Cemiyet Konseyine konu olmuştur. 15(8) inci maddeye göre;

"Eğer taraflardan birince , taraflar arasında bir ihtilaf iddiasında bulunulur ve bu, Konsey tarafından uluslararası hukuk dışında, tamamen o tarafın iç yargılama yetkisi içinde olan bir sorun olarak addedilirse, Konsey bu şekilde karar vermeli ve bu anlaşmazlığın çözümünü konusunda hiç bir tavsiyede bulunmamalıdır."

Uluslararası Daimi Adalet Divanı Nationality Decrees in Tunis and Morocco davasında¹² "ihtilafın uluslararası hukuk tarafından sadece bir yargılama yetkisi sorunu olup olmadığı sorusunun cevabının, uluslararası ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak değişeceğine karar vermiştir. Divan, "prensip olarak sadece devlete ait olan yargılamanın uluslararası hu-

kuk kuralları tarafından sınırlandırıldığını da" ilave etmiştir.

İç yargılama yetkisi prensibi, BM Şartı' nın 2(7)'nci maddesinde de yansıtılmıştır. Söz konusu maddeye göre,

Şartta yer alan hiçbir şey Birleşmiş Milletlere mesele esas olarak herhangi bir devletin iç yargılama yetkisine giriyorsa müdahale yetkisi vermez veya üyelerin bu meseleyi bu Şarta göre çözüm için sunma yetkisini vermez; fakat bu prensip VII' nci bölüme göre zorlayıcı tedbirlerin uygulanmasına da zarar vermez. (vurgu eklenmiştir)

BM Şartının 2(7) nci maddesi ile Milletler Cemiyeti Sözleşmesinin 15(8) inci maddesi karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir ki, iki madde metninde kullanılan kelimeler arasında esaslı bir farklılık vardır. Madde 2(7), madde 15(8) den daha az kesin biçimde formüle edilmiştir. Gerçekten, BM şartının daha az kesin olduğu ile ilgili belirtilmesi gereken iki temel nokta vardır. Birincisi, uluslararası yargılamanın çerçevesi daha az açıklıkta tanımlanmıştır. İkinci husus ise açık olmayan bu tanımlamadan doğmakta ve böyle bir tanımlama devletleri kendi kendilerine yargı yetkilerinin alanını tanımlamaya/belirlemeye sevk etmektedir.¹³ Ayrıca, "esas olarak" ibaresi sebebiyle, devletler, iç yargılama yetkisi kuralını uluslararası hukukta tanımlandığından daha geniş yorumlamaktadırlar. Kural, devletlerin uluslararası (insan hakları) hukuk ihlallerini örtme/saklama veya meşrulaştırmalarına sebep olmaktadır. Gerçekten BM içerisinde devletler sıklıkla argümanlarını desteklemek için 2(7) ' nci maddeye dayanmaktadırlar.¹⁴

Egemenlik veya bağımsızlığın bir sonucu olarak, bütün devletler iç yargılama yetkisi hakkına sahiptirler. Uluslararası Daimi Adalet Divanının Lotus davasında¹⁵ belirlediği gibi, bir devlet izin verici bir uluslararası hukuk kuralının yokluğunda kendi gücünü sınırları dı-

şında uygulamaya muktedir olamaz. Fakat bu, bir devletin, uluslararası hukukun bazı müsaade edici hükümlerine dayanamayacağı ve yurt dışında meydana gelen fiillerle ilgili olarak kendi sınırları içerisinde kendi hukukunu uygulamasına uluslararası hukukun engel olacağı anlamına da gelmez.

2. İç Yargılama Yetkisi ve Uluslararası (İnsan Hakları) Hukuk

Yukarıda da belirtildiği gibi, devletlerin diğer devletlerin egemenlik ve eşitliği prensiplerinin sonucu olarak korunmuş olan iç ilişkileri alanına müdahale etme hakları yoktur. Devletlerin iç yargılama yetkisi içerisinde karışmama prensibi, uluslararası hukuk kurallarından doğan eylemlere karşı devleti korumaktadır.

İç yargılama yetkisi, görelî ve sorunlu bir kavramdır. “Esas olarak bir devletin iç yargılama yetkisi alanında” ifadesi sürekli evrim geçirmektedir.¹⁶Uluslararası hukuk durağan (statik) ve esnek olmayan kurallara asla sahip değildir. Bu özel alan belki de son yıllarda en hızlı evrim geçirmektedir.¹⁷ Kavram, geçerliliğini sürdürmekle beraber, kırk yılı aşkın uygulamanın sonucu olarak uluslararası (insan hakları) hukuk bakımından münhasır iç yargılama yetkisinin çerçevesi sınırlanmakta ve aşınmaktadır. BM uygulamalarından açıktır ki, her ne zaman devletler arasında bir ihtilaf ortaya çıksa, problemin esas olarak devletlerin iç yargılama yetkisi alanına girip girmediğine karar veren uluslararası hukuktur. Bir problem diğer bir devletin iç yargılama yetkisi alanına girdiğine, müdahaleyi yasaklayan da yine uluslararası hukuktur. Eğer bir sorun diğer bir devletin iç yargılama alanına giriyorsa, uluslararası hukuk kuralları gereği harici veya uluslararası ilgililer müdahaleyi düşünemezler.¹⁸

Shaw’un da belirttiği gibi, iç yargılama prensibi “insan hakları alanında devletlerin uluslararası ilgiye ve iç insan hakları durumunu düşünmeye bir engel olarak bu kurala da-

yanmasına yer bırakmamak için yeniden yorumlanmaya tabi tutulmalıdır.”¹⁹ Diğer bir deyişle, uluslararası insan hakları söz konusu olduğunda “ iç yargılama yetkisi ve karışmama ilkesi iddiaları uzun zaman önce ölmüştür.”²⁰

Sonuç olarak, uluslararası hukukun bir temel kuralı olarak, bir devlet uluslararası sözleşme hukuku ve uluslararası gelenek hukuku dahil uluslararası hukukun bir yükümlülüğünü ihlâl ettiğinde, kendisini ulusal hukuk kurallarına yollama yaparak haklı kılamaz.²¹ BM’nin her bir üyesi, BM Şartı ve diğer sözleşmelerin insan hakları normlarını ihlâl ettiğinde düzenli olarak cevap verme yükümlülüğü altındadır.²²

III. Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun Ulusal Hukuka Uygulanması

1. Genel Olarak Birleşmiş Milletler Sistemi

Sorunu detaylı bir şekilde tartışmadan önce, uluslararası insan hakları hukukunun ulusal hukuka uygulanmasını anlamaya ilgili bazı belirli kavramları kısaca hatırlamak yararlı olacaktır.

Öncelikle belirtilmelidir ki, uluslararası insan hakları hukukundaki bütün uluslararası kontrol mekanizmaları ve gözetim sistemleri, insan hakları standartlarının tam etkili olmasını salamak için ulusal mekanizma ve tedbirlerin yerine geçme olarak asla değerlendirilemez.²³ Yadsınamaz bir gerçektir ki, uluslararası insan hakları hukukunun uygulanmasında en iyi yöntem, bütün insan hakları sözleşme ve kararlarının ilk önce ve baştan, ulusal veya mahalli düzeyde kabul edilmesi ve uygulanmasıdır.²⁴ Yargılama alanlarında yaşayan kişiler için insan haklarını korumak ve geliştirmek devletlerin temel sorumluluğudur.²⁵

İkinci önemli gerçek, yukarıda da belirtildiği gibi, devletler, uluslararası ilgede ve dahili

insan hakları durumları dikkate alındığında, bundan böyle egemenliklerini ve iç yargılama yetkilerini bir engel olarak ileri süremez, savunamazlar. Ayrıca, herhangi bir devlet, uluslararası hukukun bir yükümlülüğünün ihlâlini haklı kılmak için ulusal hukukunu da mazeret olarak ileri süremez.

1945 yılında BM'nin kuruluşundan ve 1948 yılında BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin (bundan böyle Beyanname veya İHEB) kabul ve ilan edildiğinden bu yana, insan haklarına saygıyı geliştirmek, yerleştirmek ve insan haklarının tam uygulanmasını ve korunmasını sağlamak için çeşitli uluslararası organizasyonların sayısız çabası vardır. Aynı zamanda, yıllar içinde, global ve bölgesel düzeyde çok ve büyük farklılıkta prosedürler kurulmuş ve gelişmiştir. Ayrıntıları ve ilgili tartışmaları konunun uzmanı diğer yazarlara bırakarak genel olarak söylenebilir ki, insan haklarını ulusal ve evrensel seviyede korumak ve geliştirmek için belli başlı iki tip prosedür bulunmaktadır: periyodik rapor sistemi ve devletler arası ve - bireysel dahil- şikayet sistemi.²⁶

a) Birleşmiş Milletler Şartı

BM Şartı ilk olarak kendisi insan hakları üzerine resmi ve otoriter/yetkili ifade kullanmaktadır. Şartta, insan hakları konusunda doğrudan çok az şeyler söylenmiş olmasına rağmen, doğrudan veya dolaylı olarak insan hakları ile ilgili hükümlere sayısız yollamalar vardır. Şartın 1(3) üncü maddesinde formüle edilen BM'nin ana amaçlarından biri, ırk, cinsiyet, dil veya din gibi herhangi bir ayırım yapılmaksızın herkes için insan haklarına ve temel hürriyetlere saygıyı cesaretlendirmek ve yükseltmektir. Şartın 13'üncü maddesi BM Genel Kurulunu " insan haklarının realize edilmesine yardım ... amacıyla çalışmalar başlatmak ve öneriler yapmak" konusunda yetkilendirmiştir. Daha da önemli hükümler

ise belki de Şartın 55 ve 56'ncı maddeleri olsa gerektir. Nitekim, 55'inci maddeye göre, BM " insan hakları ve temel hürriyetlere, herkes için herhangi bir ayırım yapmaksızın ... evrensel saygıyı ve yerine getirmeyi" sağlamalıdır. Bu amaçlar için 56'ncı maddeye göre bütün üyeler " madde 55'de yer alan amaçların gerçekleştirilmesi için BM ile koordinasyon içinde birlikte ve ayrı ayrı eylemler yapmaya kendi kendilerine söz vermişlerdir". BM Şartı'ndaki diğer referanslar ise 13, 62 ve 68'inci maddelerde bulunmaktadır. Bu hükümlere ilave olarak, 76'ncı maddeye göre, vekillik sisteminin ana amaçlarından biri de insan haklarına saygıyı sağlamaktır.

Böylece, bu hükümlerden de kolaylıkla görülebileceği gibi, Şartın insan hakları konusundaki hükümleri çok geneldir ve kesin deildir. Ayrıca, bu maddelerde zorlayıcı bir prosedür ve müeyyide olmadığı da görülmektedir. Stainer ve Alston'un da işaret ettiği gibi, Şartın çoğu hükümleri yükseltici veya program kuralları niteliğinde olup, BM'nin başlıca amaç veya hedeflerine veya farklı BM organlarının yetkilerine referans yapmaktadırlar.²⁷ Bu sebeplerle, yazarlar arasında bu hükümlerin kapsamı ve hukuki fonksiyonu hakkında farklı yorumlar bulunmaktadır.²⁸

Farer'in de işaret ettiği gibi, bu hükümler ulusal egemenlik duvarını parçalamak, yok etmek için bir şiddetli ve kolektif istekten çıkmamakta ve muhtelif yerlerde baskının/zulmün çeşitli biçimleri muhafaza edilmektedir".²⁹ Genel olarak söylenebilir ki, Şartın hükümleri üyeler için bir emredici/zorunlu yükümlülük getirmektedir. Devletler, BM enstrümanlarında yer alan insan haklarını korumak ve geliştirmek yükümlülüğü altındadırlar. Herhangi bir devlet, herhangi bir insan hakkını ihlâlinde kendi egemenlik hakkına ve iç yargılama yetkisine dayanamaz/sığınamaz.

b) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

Bilindiği gibi, İHEB, BM Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 1948 tarihinde aleyhte bir görüş olmaksızın kabul ve ilan olunmuştur. Genel olarak kabul edildiği gibi, Beyanname teknik anlamda hukuki olarak bağlayıcı değildir; fakat hukuki olarak bağlayıcı bir normlar bütününden ziyade moral değer ifade etmektedir. Önsözünde de ilan edildiği gibi, Beyanname “bütün halklar/insanlar ve milletler için başarılabilecek bir müşterek standarttır” ve “bütün insanlığı için Magna Carta olmalıdır” Beyanname, herkesin ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğum veya diğer statüler gibi herhangi bir ayırım olmaksızın herkesin kullanmaya hak kazanacağı temel hakların tanım katalogundan oluşmaktadır. Beyannamenin 30. maddesi hemen tüm insan haklarını içermektedir: sivil ve siyasi haklar, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar.

Evrensel Beyannamenin değeri, ulusal ve uluslararası dava ve tartışmalarda sıklıkla ona yollama yapılması göz önünde tutulmaksızın tam olarak ölçülemez. Ayrıca, hemen tüm bölgesel uluslararası insan hakları enstrümanları, ulusal anayasa ve diğer hukuk kuralları ve yargı kararları, insan haklarını koruma veya kontrol için bir mekanizma oluşturmamış olmasına rağmen Beyanname üzerine inşa edilmekte veya Beyannameye yollama yapmaktadırlar.

Beyanname, hukuki olarak balayıcı olmakla ve bir kontrol sistemi veya müeyyide içermemekle birlikte, devamlı ve yaygın bir şekilde tanınmış olmasının sonucu olarak, hükümleri şimdi uluslararası insan hakları gelenek hukukunun bir parçası olarak değerlendirilmekte ve bu sebeple bütün devletleri bağlayıcı olduğu geniş bir şekilde kabul görmektedir.³⁰

c) BM Şartı, Evrensel Beyanname ve Uluslararası Gelenek Hukuku

Bu noktada, kısaca ve genel olarak uluslar-

arası gelenek (insan hakları) hukuku düşüncesi üzerinde durmak yararlı olacaktır. Uluslararası hukukta gelenek sisteminin değeri konusunda anlaşmazlık olmasına rağmen, yaygın bir şekilde kabul edilmektedir ki, uluslararası hukukun en önemli, en eski ve orijinal kaynaklarından biri halen gelenek hukukudur.

Uluslararası Adalet Divanı Statüsüne göre, uluslararası gelenek, hukukun kabul ettiği genel uygulama delili oluşturmaktadır (m. 38). Birleşik Devletler Yabancı İlişkiler (üçüncü) Kanunu (1987) 102'nci paragrafında daha açık ve çağdaş bir biçimde uluslararası gelenek hukukunu tanımlamıştır. Buna göre, “uluslararası gelenek hukuku devletlerin genel ve devamlı uygulamasının sonucudur ki, devletler bunları bir anlamda hukuki yükümlülük olarak takip ederler.” Meron'un da belirttiği gibi, insanî hukuk çerçevesinde “bir normun gelenek karakterinin önceliği/üstünlüğü ve en açık önemi, bu normun, normun yer aldığı enstrümana taraf olmayan devletleri de bağlamasıdır.”³¹

İnsan haklarının bütün veya bir bölümü itibariyle uluslararası gelenek hukukunun bir parçası olup olmadığı sorusunun cevabı, halen yazarlar arasında tartışmaya konudur. Schachter'in ifade ettiği gibi,³² bu soruya;

“[i]ki cevap verilebilir: Birincisi, çoğu antlaşmaya ve dikkate değer sayıda bunların çoğuna devletlerin taraf olmasına rağmen, azımsanamayacak sayıda devletler bu antlaşmaların çoğuna halen katılmamışlardır. Böylece, bu devletler, ne antlaşmaların yükümlülükleri ile bağlıdırlar ne de taraf devletlere karşı bu yükümlülüklerle dayanmaya hak kazanmışlardır. Bu sebeple, bunların yükümlülük ve haklarının bazı sonuçları gelenek hukuku tarafından belirlenmektedir. İkinci bir sebep, gelenek hukukunda insan haklarının tanınması sadece antlaşmaya taraf olmayanlara değil, taraf devletlere de antlaşmalarda temin edilmemiş uluslararası hukuk çarelerine baş-

vurmaya imkan vermektedir.”

Uluslararası gelenek hukuku üzerindeki bütün tartışmalara rağmen,³³ yaygın bir şekilde kabul edilmektedir ki, çoğu insan hakları, uluslararası gelenek hukukunun bir parçası haline gelmiştir ve bütün devletleri bağlar;³⁴ mesela soykırım (genocide), kölelik veya köle ticareti, bireylerin öldürülmesi veya kaybına sebep olma, işkence veya diğer zalimce, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya ceza, uzamış keyfi tutuklama, sistematik ırk ayırmacılığı, uluslararası tanınmış insan haklarının devamlı açık ihlâli yasakları gibi haklar.³⁵ Eğer bir devlet uygulaması, devlet politikası olarak bu haklara uymamayı cesaretlendirir veya göz yumar nitelikte ise, bu devlet uluslararası hukuku ihlâl etmiş sayılır. Bu liste, elbette, tamamlanmış ve kapanmış da değildir. Mesela, halkların kendilerini yönetim hakkı (self-determination),³⁶ bireylerin herhangi bir ülkeden ayrılma ve kendi ülkelerine geri dönme hakkı, tutuklulara ve özgürlüğünden yoksun bırakılmış kişilere insani muamele hakkı, cezaî tedbirlerin geriye etkili yürürlüğünün yasaklanması, kanun tarafından kurulmuş yetkili, bağımsız ve tarafsız bir mahkemede yargılanma hakkı, masumluk karinesi hakkı³⁷ ilh. ... bu listeye eklenebilir.³⁸ Meron, mesela, BM Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (bundan böyle Siyasal Haklar Sözleşmesi veya KSHUS), BM'nin diğer bazı insan hakları sözleşmeleri ve BM Şartındaki insan hakları prensiplerinden doğan bir dizi hakların da uluslararası gelenek hukukunun bir parçası haline gelmesi gerektiğini önermektedir.³⁹ Hatta, bazı yazarlar bu listeye bazı ekonomik, sosyal ve kültürel veya “ikinci kuşak” hakları ve hatta bazıları “üçüncü kuşak” hakları da eklemektedirler.⁴⁰ Evrensel Beyanname prensiplerinin tamamının uluslararası insan hakları gelenek hukukunun bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği ise öteden beri zaten ileri sürülmekte ve sürekli ve yaygın bir tanıma konu olduğu için, sadece BM üyelerini değil, bütün devletleri bağlayıcı olduğu ifade

edilmektedir.⁴¹

Uluslararası insan hakları gelenek hukukunun en önemli sonucu, belki de, gelenek hukuku normlarının bütün devletleri bağlaması ve bir gelenek veya bir antlaşma hükmünün uluslararası gelenek hukukunun bir parçası olarak değerlendirildiği zaman devletlerin iç yargılama yetkisi ve egemenliğinin dışında olmasıdır. Yani, devletlerin egemenlik veya iç yargılama yetkisi haklarını ileri sürerek bu norm alanından kaçınmamasıdır. Diğer bir deyişle, bunlar *jus cogens* ve *erga omnes* karakterde yükümlülükler yüklemektedir. Bilindiği gibi, uluslararası bir kural *jus cogens* ve *erga omnes* karakterde ise, bütün devletler bu kural ile bağlıdır. Dahası, *devletler, uluslararası insan hakları gelenek hukukuna karşı, kesin ve sınırsız egemenlik hakları ile münhasır iç yargılama yetkileri pelerinlerinin arkasına sığınamazlar*. Ayrıca, bütün devletler, insan haklarını kendi sınırları içinde ve hatta uluslararası çerçevede korumak ve geliştirmek yükümlülüğü altındadır ki; bu yükümlülükleri uluslararası insan hakları hukukundan doğmaktadır.

2. BM, Avrupa, Amerika ve Afrika İnsan Hakları Sözleşmeleri

Sonuçlandırmadan önce, BM sözleşmeleri ile Avrupa, Amerika ve Afrika bölgesel uluslararası insan hakları sözleşmelerine konu çerçevesinde kısaca bir göz atmak yararlı olacaktır.

Öncelikle belirtmelidir ki, BM insan hakları sözleşmelerinde (özellikle iki sözleşmede, KSHUS ile ESKHUS), diğer uluslararası insan hakları sözleşmelerinden daha zayıf bir uygulama mekanizması ile ilgili tedbirler getirilmiştir. Özellikle, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesinde (ESKHUS) BM Ekonomik ve Sosyal Konsey çerçevesinde sadece rapor sistemi benimsenmiştir (m. 16-22). Sözleşmeyi onaylayan devletlerin, sözleşmede derpiş olunan hakları ül-

kelerinde hangi ölçüde uyguladıkları rapor sistemi ile denetlenmektedir.⁴²

KSHUS, uygulama mekanizması bakımından BM sözleşmeleri arasında daha etkili bir sistem oluşturmuştur. Sözleşmenin 28'inci maddesi ile bir İnsan Hakları Komitesi kurulmuştur.⁴³ Sistemin Komite çerçevesinde işleyişi Sözleşmenin 40 ve devamı maddeleri ile Sözleşmeye ek İhtiyari Protokolde (1966) düzenlenmiştir. Buna göre, sözleşmeye taraf devletler, Komitenin talebi halinde, sözleşmede yer alan haklarla ilgili alınan tedbirler hakkında rapor sunmak yükümlülüğü altındadırlar (m. 40). Ayrıca, taraf devletler 41'nci maddeye göre Komitenin devletlerarası müracaatları kabul yetkisini tanımaları halinde, her bir devlet diğerinin insan hakları ihlallerini şikayet edebilir (m. 41). Bunlardan daha önemli bir uygulama sistemi ise, 23 Mart 1976'da yürürlüğe giren İhtiyari Protokol ile kabul edilmiştir. Buna göre, Sözleşmeye taraf olan bir devlet, Komitenin, bireylerin, Sözleşmede yer alan hakların devlet tarafından ihlâl edildiği hakkındaki müracaatlarını alma ve yargılama yetkisini kabul etmiş olur (m. 1). Böylece, KSHUS'nde üçlü bir uygulama ve denetim sistemi kurulmuştur: rapor sistemi, bireysel müracaat sistemi ve devletlerarası şikayet sistemi.⁴⁴

Uluslararası insan hakları sözleşmeleri arasında belki de en etkin uygulama mekanizmasını ilk olarak AİHS kurmuştur. AİHS, uygulama mekanizması olarak bir Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ile bir Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kurmuştur (m. 19). Mayıs 1994'de kabul edilen ve Kasım 1998'de yürürlüğe girecek olan 11 No.lu Protokol ile Komisyon ve Mahkeme kaldırılmış, yerine Komisyonun görevlerini de üstlenen ve daha etkili çalışacak sürekli bir Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kurulmuştur. Sözleşmede uygulama sistemi olarak da bireysel müracaat ve devletlerarası şikayet sistemi kabul edilmiştir. KSHUS'nin aksine, AİHS çerçevesinde, sözleşmenin onaylanması ile devletlerarası müracaat yetkisi de kabul edilmiş olmaktadır (m. 24). Sözleşmeyi onaylayan devletlerde yaşayan kişilerin bireysel olarak müracaat edebilmeleri için ise, devletlerin, Komisyonun bireysel müracaatları kabul yetkisini tanımış olmaları gerekmektedir (m. 25).⁴⁵

Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi de uygulama mekanizması olarak bir İnsan Hakları Komisyonu ile bir İnsan Hakları Mahkemesi kurmuştur (m. 33). Mekanizmanın işleyişi için ise bireysel müracaat (m. 44) ve devletlerarası şikayet (m. 45) sistemini benimsemiştir. AİHS'nin aksine, Sözleşmenin onaylanması ile bireyler müracaat hakkına kavuşurken, devletlerin şikayette bulunabilmesi için Komisyonun kabul yetkisinin tanınması gerekmektedir.⁴⁶

Uluslararası insan hakları Afrika sistemi, esas olarak 1981 yılında kabul edilen ve 21 Ekim 1986 tarihinde yürürlüğe giren İnsan ve Halklar Hakları Afrika Şartı ile oluşturulmuştur. Diğer bölgesel uluslararası insan hakları sözleşmelerine göre daha zayıf bir uygulama aracı ve sistemi kurulmuştur. Buna göre, Şartın 30'uncu maddesi ile insan ve halklar haklarını Afrika'da geliştirmek ve korumak için Afrika Birliği Organizasyonu içinde bir İnsan ve Halklar Hakları Afrika Komisyonu kurulmuştur. Her ne kadar bu Komisyona devletlerarası (m. 47) ve bireysel müracaat (m. 55) sistemi kabul edilmişse de, yukarıda belirtilen sözleşmelere göre daha karmaşık bir prosedür öngörülmüştür. Bu da sistemin etkin işlemesine engel olmaktadır.⁴⁷

Yukarıda genel hatlarıyla belirtilen sözleşme sistemlerinde de görüleceği gibi, uluslararası evrensel ve bölgesel insan hakları sözleşmeleri, bu sözleşmelerde yer alan hakların geliştirilmesi ve korunması, kısaca uygulanması amacıyla kurmuş oldukları mekanizma ve sistemlerle, devletlere kendi tebaalarına muameleleri bakımından egemenlik ve iç yargılama yetkisi iddiaları için çok küçük bir yer

birakmışlardır. Diğer bir deyişle, sözleşmelere taraf olan devletler bakımından, sözleşmelerde yer alan hakların ihlâl edilmesi halinde egemenlik hakları ve yargılama yetkileri neredeyse ölmüş durumdadır. Ayrıca, bu sözleşmelerde yer alan hakların bir kısmının uluslararası gelenek hukukunun bir bölümü haline gelmiş olması da bu iddiayı daha da kuvvetlendirmektedir.

Son olarak, dünya giderek küçülmekte ve insan haklarına uluslararası ilgi giderek genişlemektedir. İnsan hakları ihlâllerine karşı gerek evrensel gerekse bölgesel seviyede bir dizi etkili kontrol mekanizmaları oluşturulmuş bulunmaktadır. İnkâr edilemez bir gerçektir ki, insan hakları uluslararası gelenek hukukunun kapsamı giderek genişlemektedir. İnsan hakları ihlâllerine karşı egemenlik ve iç yargılama yetkisi iddiaları uluslararası topluluk tarafından kabul edilmemektedir.

SONUÇ

Egemenlik, iç yargılama yetkisi, bağımsızlık ve karışmama kavramları birbirleriyle yakından ilgili olup, aynı resmin farklı görünüm veya ifadesidirler.

Uluslararası hukuk kuralları, uluslararası sözleşmeler ve gelenekler tarafından formüle edilmektedir. Uluslararası hukuk kurallarının merkezini ise evrensel ve bölgesel insan hakları sözleşmeleri oluşturmaya başlamıştır. Ayrıca, uluslararası insan hakları sözleşme hükümlerinin büyük çoğunluğu, uluslararası gelenek hukukunun bir parçası haline gelmeye de başlamıştır. Bu kuralların tamamı, devletlere, yapma ve yapmama niteliğinde yükümlülükler yüklemektedir. Devletlerin bu yükümlülüklerini yerine getirmemeleri, uluslararası hukukun ihlâlini oluşturmaktadır.

Uluslararası hukukun temel ilkelerinden birine göre, devletlerin, diğer devletlerin eşitliği ve egemenliği sonucu olarak korunmuş olan iç ilişkilerine müdahale hakları bulunma-

maktadır. Ancak, devletler, bundan böyle insan hakları ile ilgili hususlarda egemenlik haklarını ve iç yargılama yetkilerini uluslararası topluluğun ilgisinden kurtulmak amacıyla bir engel olarak ileri süremezler. Uluslararası hukukun bir yükümlülüğünü ihlâl eden devletler, ulusal hukuklarına yollama yaparak ihlâllerini hukukî ve meşru gösteremezler.

İnsan haklarını bütün dünyada yerleştirmek, korumak ve geliştirmek için bir dizi evrensel ve bölgesel uluslararası organizasyonlar kurulmuş ve bu organizasyonların himayelerinde bir dizi insan hakları sözleşmeleri hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. Bütün insan hakları sözleşmeleri, taraf devletlere insan haklarını kendi sınırları içinde, hatta uluslararası çerçevede korumak ve geliştirmek için yükümlülükler yüklemektedir.

Sonuç olarak, teorik düzeyde söylenebilir ki, uluslararası dünya sisteminin bütün üyeleri eşittir ve herhangi biri diğer(ler)i üzerinde otoriteye sahip değildir. Uluslararası hukuk kuralları bakımından sınırsız ve kesin devlet egemenliğinin yeri kalmamıştır. Devlet egemenliği ve iç yargılama yetkisi prensipleri, insan haklarını korumak için bir araç olarak uluslararası hukukun yararını tamamiyle yok edemez. Aksine, uluslararası insan hakları hukukunun kuralları egemenlik ve iç yargılama yetkisi prensiplerini sınırlar, hatta zaman zaman ortadan kaldırabilir.

NOTLAR

1. Koskenniemi, s. 154.
2. Egemenliğin iç yönü hakkında geniş bilgi için bkz. Eide, s. 8-12.
3. Maritain, s. 50-51 ve 62.
4. Mesela Ortaçağda egemenliğin kaynağı ilahî/kutsal hukuktur; İslam düşüncesinde Allah'tır; Locke'a göre sosyal sözleşmedir; Hobbes'cu düşüncede bireyler dedir ilh... Yukarıda belirtilen bazı Batı filozoflarının yorumlarından

başka egemen bir prens, imparator, çar veya monark olabilir.

5. Mesela bkz. TC Anayasası, m. 6; Romanya Anayasası, m. 2; Macaristan Anayasası, m. 2; Çek Cumhuriyeti Anayasası, m. 2; Bulgaristan Anayasası, m. 1.

6. Eide, s. 12; Middleton, s. 150.

7. Brownlie, s. 291.

8. Shaw, s. 2.

9. Uluslararası hukukun kaynakları konusunda bkz. Shaw, s. 58-83.

10. Henkin, s. 21.

11. Brierly, s. 8.

12. PCIJ, Series B, No. 4, 1923. Karar için ayrıca bkz. 2 İLR 349, 352 ve Steiner & Alston, s. 161-162.

13. Markovic, s. 69.

14. Mesela, BM Genel Kurulu, 1946 yılında, Güney Afrika'daki ırk ayırımını BM Şartının ihlali olarak kınanmış olmasına rağmen, söz konusu devlet, kendi vatandaşlarına nasıl muamele edeceğinin kendi yargılama yetkisinin bir sorunu olduğunu iddia etmiştir.

15. PCIJ, Series A, No. 10, 1927. Ayrıca bkz. 4 İLR 153.

16. Luard, s. 300.

17. İbid.

18. Henkin, s. 22.

19. Shaw, s. 238-239.

20. Henkin, s. 23.

21. Shaw, s. 104, 396.

22. Henkin, s. 35.

23. Van Boven, s. 36-37.

24. İbid. s. 37.

25. İbid.

26. Bu çalışma, bu prosedürlerle detaylı olarak ilgilenmeyecektir. Bu prosedürlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. mesela Robertson & Merrills; Bloed ve diğerleri; Hannum; Van Boven, supra n. 23, s. 40-60.

27. Steiner & Alston, s. 119.

28. Bu yorumlar için bkz. mesela Robertson & Merrills, s. 24; Shaw, s. 195-196.

29. Farer, s. 226.

30. Mesela bkz. Robertson & Merrills, s. 27.

31. Meron, s. 3. Ayrıca bkz. Shaw, s. 60-78; Steiner & Alston, s. 27-30; Brownlie, s. 4-11.

32. Schachter, s. 335.

33. Mesela bkz. Schachter, s. 335-345; Sohn, s. 1 vd.; Van Boven, Theodoor, s. 43 vd.; Meron, s. 79-106.

34. Mesela bkz. ibid.

35. Bu haklar Birleşik Devletler Yabancı İlişkileri (üçüncü) Kanununda da vurgulanmıştır.

36. Uluslararası Adalet Divanı, bu hakkı uluslararası gelenek hukukunun bir kuralı olarak tanımıştır.

37. Bu sayılan hakların her biri esas olarak BM Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesinde (1966) garanti altına alınmış haklardır (sırasıyla bkz. m. 1, 12, 10, 15, 14). Hatta, bazıları, bu sözleşme dışında, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950), İnsan Hakları ve ödevleri Amerikan Deklârasyonu (1948), Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi (1969) ve İnsan ve Halklar Hakları Afrika Şartı'nda da (1981) garanti altına alınmışlardır.

38. Bkz. Schachter, s. 339; Meron, s. 95-97. Uluslararası Adalet Divanı ve bazı ulusal mahkemeler tarafından uluslararası gelenek hukukunun bir parçası olarak değerlendirilen diğer haklar için bkz. Meron, s. 106-135.

39. Meron, s. 96-97.

40. Sohn, s. 48-62; Marks, s. 501 vd.; Alston, s.

3 vd.

41. Bkz. mesela Sohn, s. 17; Robertson & Merrills, s.27.

42. Bu Sözleşmede kurulan mekanizma ve sistem hakkında geniş bilgi için bkz. Craven, s. 30-105; Robertson & Merrills, s. 232-236.

43. Komitenin oluşumu hakkında bkz. m. 28-39.

44. BM sözleşmelerinde kurulan uygulama mekanizma ve sistemleri hakkında genel olarak geniş bilgi için bkz. Robertson & Merrills, s. 37-69; Lewis-Anthony, s. 41-59; Rodley, s. 60-85.

45. AİHS ile kurulan uygulama mekanizması ve sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Gomien, Harris & Zwaak, s. 31-92; Harris, O Boyle & Warbrick, s. 571-690; Jacobs & White, s. 340-392; Beddard, s. 41-70; Robertson & Merrills, s. 108-115. Avrupa Sosyal Şartı ile kurulan sistem hakkında bkz. Harris, s.200-272; Gomien, Harris & Zwaak, s. 415-430.

46. Amerikan sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Robertson & Merrills, s. 168-187; Shelton, s. 119-132.

47. Afrika sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Robertson & Merrills, s. 217-221; Flinterman & Ankumah, s. 159-169

KAYNAKLAR

ALSTON, " Making Space for New Human Rights: The Case of the Right to Development" (1988) 1 *Harvard Human Rights Yearbook* 3.

BEDDARD, Ralph, *Human Rights and Europe*, 3rd edn, Cambridge: Grotius Publications Limited, 1993.

BLOED, A. et. al. (eds.), *Monitoring Human Rights in Europe: Comparing International Procedures and Mechanism*, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1993.

BRIERLY, J. L., "Matters of Domestic Jurisdiction", (1925) 6 *British Yearbook of*

International Law 8.

BROWNLIE, Ian, *Principles of Public International Law*, 4th edn., Oxford: Clarendon Press, 1990.

CRAVEN, Matthew C. R., *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: A Perspective on Its Development*, Oxford: Clarendon Press, 1995.

EIDE, Asbjorn, "National Sovereignty and International Efforts to Realize Human Rights", in Asbjorn Eide & Bernt Hagvet (eds.), *Human Rights in Perspective: A Global Assessment*, Blackwell, 1992, s. 3-30.

FARER, Tom J., "The United Nations and Human Rights: More Than a Whimper, Less Than a Roar" in Richard Pierre CLAUDE & Burns H. WESTON (eds.), *Human Rights in The World Community: Issues and Action*, 2nd edn., Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, s. 226-241.

FLINTERMAN Cees & Evelyn ANKUMAH, "The African Charter on Human and Peoples' Rights" in Hurst HANNUM (ed.), *Guide to International Human Rights Practise*, 2nd edn., Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, s.159-172.

GOMIEN, Donna, David HARRIS & Leo ZWAAK, *Law and Practice of the European Convention on Human Rights and European Social Charter*, Council of Europe Publishing, 1996.

HANNUM, Hurst (ed.), *Guide to International Human Rights Practise*, 2nd edn., Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

HARRIS, D. J., M. O'BOYLE & C. WARBRICK, *Law of the European Convention on Human Rights*, London: Butterworths, 1995.

HARRIS, David, *The European Social Charter*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1984.

HENKIN, Louis, "Human Rights and Domestic

Jurisdiction”, in Thomas BUERGENTHAL (ed.), *Human Rights, International Law and the Helsinki Accord*, Montclair/New York: Allanheld, Osmun-/Universe Books, 1977, s. 21-40

JACOBS, Francis G. & Robin C. A. WHITE, *The European Convention on Human Rights*, 2nd edn, Oxford: Clarendon Press, 1996.

KOSKENNIEMI, Martti, *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*, 1989, in Henry J. STEINER & Philip ALSTON, *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals*, Oxford: Clarendon Press, 1996, s. 154.

LEWIS-ANTHONY, Sian, “Treaty-Based Procedures for Making Human Rights Complaints within the UN System” in Hurst HANNUM (ed.), *Guide to International Human Rights Practise*, 2nd edn., Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, s. 41-59.

LUARD, Evan, “Human Rights and Foreign Policy”, in Richard Pierre CLAUDE & Burns H. WESTON (eds.), *Human Rights in the World Community: Issues and Action*, 2nd edn., Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, s. 296-306.

MARITAIN, Jacques, “The Concept of Sovereignty”, in W. J. STANKIEWICZ (ed.), *In Defense of Sovereignty*, New York: Oxford University Press, 1969, s. 41-64.

MARKOVIĆ, M., “Implementation of Human Rights and the Domestic Jurisdiction of States”, in Asbjorn Eide & August SCHOU (eds.), *International Protection of Human Rights*, New York: Interscience, 1968.

MARKS, “Emerging Human Rights: A New Generation for the 1980’s?” in R. FALK, F. KRATOCHWILL & S. MENDLOVITZ (eds.), *International Law: A Contemporary Perspective*, 1985.

MERON, Theodor, *Human Rights and Humanitarian Norms as Customary Law*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

MIDDLETON, K. B., “Sovereignty in Theory

and Practice”, in W. J. STANKIEWICZ (ed.), *In Defense of Sovereignty*, New York: Oxford University Press, 1969, s. 132-159.

ROBERTSON, A. H. & J. G. MERRILLS, *Human Rights in the World: An Introduction to the Study of the International Protection of Human Rights*, 3rd edn., Manchester: Manchester University Press, 1989.

RODLEY, Nigel S., “United Nations Non-Treaty Procedures for Dealing with Human Rights Violations” in Hurst HANNUM (ed.), *Guide to International Human Rights Practise*, 2nd edn., Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, s. 60-87.

SCHACHTER, Oscar, *International Law in Theory and Practice*, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1991.

SHAW, Malcolm N., *International Law*, 3rd edn., Cambridge: Grotius Publications Limited, 1991.

SHELTON, Dinah L., “The Inter-American Human Rights System” in Hurst HANNUM (ed.), *Guide to International Human Rights Practise*, 2nd edn., Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, s. 119-132.

SOHN, L., “The New International Law: Protection of the Rights of Individuals Rather Than States”, (1982) 32 *Am. U. L. Rev.* 1.

STEINER, Henry J. & Philip ALSTON, *International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals*, Oxford: Clarendon Press, 1996.

Van BOVEN, Theo, “‘Political’ and ‘Legal’ Control Mechanism: Their Competition and Co-existence” in Asbjorn EIDE & Bernt HAGTVET (eds.), *Human Rights in Perspective: A Global Assessment*, Blackwell, 1992, s. 36-60.

Van BOVEN, Theodoor C., “Distinguishing Criteria of Human Rights” in Karel VASAK & Philip ALSTON (eds.), *The International Dimensions of Human Rights*, Vol. 1, Connecticut: Greenwood Press, 1982, s. 43-59.